

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

NYOLCVANNYOLCADIK ÉVFOLYAM



archívum
Magyar Nemzeti Levéltár

Budapest, 2017

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI II. LAJOS MAGYAR KIRÁLYSÁGÁBAN

Magyarországon nagy hagyománya van az eszmetörténeti kérdések recepciótörténeti megközelítésének. Ha a reformációkutatásban is ezzel próbálkozunk, akkor a tudástranszferre vonatkozó adatokkal kell kezdenünk. Az információáramlás csatornáit a reformáció kezdeti szakaszában a következők voltak:

- 1) a könyvek;
- 2) a diákok;
- 3) a humanista levelezés;
- 4) maguk az utazó, határokat átlépő és külföldi állásokba elszegődő személyek.¹

1) Az adatok ismertetésénél először az időrendi szempontot választom. 1521. augusztus 28-án Joannes Corbus testvér, a Drezda melletti Königstein priorja küld Gregorius Soravus selmecebányai plébánosnak *quaedam opera Lutherana*, mely könyvküldemény valószínűleg nem találta életben a címzettet² (hiszen augusztus 1-jén a város nevében Bartholomaeus Francfordinus³ jegyző már Simon Kecket prezentálta a selmecebányai plébániára).⁴ Hans von der Planitz 1523-ban arról tudósítja választófejedelmét,⁵ hogy Brandenburgi Albert örgróf⁶ Nürnbergből Luther-könyveket küld Budára Habsburg Mária királynénak.⁷ Ezek közül egyet

¹ Markus Hein: Maria von Habsburg, der ungarische Hof und die Reformation in Ungarn. In: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hrsg.): *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. Münster, 2007 /Geschichte in der Epoche Karls V. 8./, 261–272.

² Breznyik János: *A selmecebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I. köt. Selmecebánya, 1883, 38. Gregorius már 1518-ban plébános itt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF), 286985.

³ Bartholomaeus Francfordinus Pannonius (Buda, 1490 – Selmecebánya, 1536 után). Lásd *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. 3. kötet, Budapest, 2005, 211–212.

⁴ MNL OL DF 281416.

⁵ „Man hatt zu Ungern die lutherischen lehr und sein anhenger vast verfolget auch bis in den tott, aber es seind zeitung anher komen, das die konnigin zu Ungern sehr gut evangelisch worden sei und mit dem konig deshalb ssovill gehandelt, das man die lutherischen weiter nicht vorfolget und nunalls das evangelium frei in Ungern geprediget werde. Welches mir nicht ungleublich, das ich weiss, a sir der hoemeister aus Preussen von hinnen vill lutherisch bucher auf ir begere zugeschickt.“ Hans von der Planitz: *Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521–1523*. Leipzig, 1899 /Sächsische Kommission für Geschichte 5./, 356. (1523. 10. 15.)

⁶ Albrecht von Brandenburg (Ansbach, 1490 – Tapiau, 1568): a német lovagrend nagymestere, 1525-től porosz herceg. Pósnán László: *A magyarországi Jagellók és a Német Lovagrend Brandenburgi Albert nagymester idején (1511–1525)*. *Századok*, 2016. 2. sz. 387–406.; *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*. 1. kötet. Hamm, 1900, 93–94. (www.bbkl.de); *Neue Deutsche Biographie*. Berlin, 1. kötet, 171–173. (www.deutsche-biographie.de)

⁷ Habsburg Mária, Magyarország és Csehország királynéja (Brüsszel, 1505 – Cigales, 1558). Réthelyi Orsolya: *Mary of Hungary in Court Context 1521–1531*. Dissertation. Budapest, 2010;

tudunk biztosan azonosítani, az 1524-ben megjelent német zsoltárfordításokat. 1524-ből már három magyarországi városból van biztos adatunk ilyen könyvek birtoklására, Sopronból (ahol ezeket meg is égetik),⁸ Besztercebányáról és Nagyszombatból.⁹

2) Az első diákokat Besztercebánya és Lőcse küldi Wittenbergbe (1522), majd Buda, Segesvár és az erdélyi egyházmegye (1523), őket az esztergomi egyházmegye követte (1524), végül a Liptó vármegyei Hibbe (1526).¹⁰

3) A reformációpárti humanizmus első jeleként értékelhetjük Bartholomaeus Francfordinus selmecbányai jegyzőnek Georg Eysker körmöci jegyzőhöz intézett 1522. május 19-én kelt levelét, melyben „Babilonból”, azaz Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű Conrad Cordatust¹¹ mint „Cunradum nostrum” üdvözli, és Martin Luther állítólagos nürnbergi idézését a következő szavakkal kommentálja: „A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legállhatatosabb hirdetője.”¹²

Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara (1511 – 1525). Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Budapest, 2005; *Neue Deutsche Biographie...* 16. köt., 207–209.

⁸ Peter Vischer soproni városi kamarás számadáskönyve. Házi Jenő: *Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig*. Sopron, 1929 /Sopron szabad királyi város története I/7./, 40.; Uő: *Különféle számadások és adójegyzékek 1489-től 1530-ig*. Sopron, 1938 /Sopron szabad királyi város története II/5./, 382–440., 431.; Vö. Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Budapest, 2013 /Humanizmus és reformáció 34./, 29.

⁹ Peter Ratkoš: *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525–1526*. Bratislava, 1963, 165. 5. jegyzet; *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. Szerk. Bunyitay Vince et al. Budapest, 1902, 1. kötet, 123–124. (Nr. 125).

¹⁰ 1522: Georgius Baumheckel de Nouosolio dioc. Strigonien, Martinus Ciriaci de Leowczofra Dio. Strigonien. 1523: Joannes Bontzler Zcytburgen. transiluanus Alenss dioc.; Joannes kousch transiluanus Albenss. dioc.; Valentinus Haltrich transiluanus Alben, dioc. 1523/24: Dionisius Lincius Pannonius; Balthazar Gleba Buden; Matheus Thome Nouosolianus Strigonien. dioc. 1524: Joannes Vthmannus Vngarus Buden; Joannes Casler dioc. Strigonen. 1526: Christannus Lanus Gybnitz Vngarie. *Album Academiae Vitebergensis*. Ed. Karl Eduard FÖRSTEMANN. I. Leipzig, 1841.

¹¹ Conrad Cordatus (Leombach, 1480 – Stendal, 1546): Csepregi: *A reformáció nyelve...* 33–37., 57–62., 84–94.; *Biographisch-bibliographisches...* 1. kötet, 1125–1126.; *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. I. *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. *Pastores evangelico-lutherani in Hungaria. Ab initii reformationis usque ad synodum Solnensem (1610)*. I/1. kötet. Budapest, 2014, 276. (<http://medit.lutheran.hu>); *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon...* 2. kötet, 70–71. (<http://mamul.btk.mta.hu>); *Melanchtons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*. Hrsg. von Heinz Scheible et al. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977–, 11. kötet, 303. (<http://www.haw.uni-heidelberg.de/forschung/forschungsstellen/melanchthon/mbw-online.de.html>) *Neue Deutsche Biographie...* 3. kötet, 356–357.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. 2. kötet. Tübingen,⁴ 1998–2009, 459.

¹² *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 57–58. (Nr. 56); a Cordatusra vonatkozó rész MNL OL DF 249874 alapján javítva: „*Salutabis meo nomine (si apud vos est, nam ex fama quottidie huc ad nos expectatur) Cunradum nostrum, ad quem litteras meas dedissem, ni eum expectarem, is tamen, si aderit, sit novorum presencium te indice particeps.*” Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 31–33.

4) A személyek áttekintéséhez egy táblázatot adok közre (lásd az 1. Függelék), a Mohács előtti hazai reformáció propozográfiái kataszterét, azt a harmincegynéhány klerikust és laikust, akik 1526-ig forrásszerűen meggyanúsíthatóak a reformáció eszméi iránti szimpátiával. Vagyis ez a névsor nem a hazai protestáns egyháztörténeti hagyományon alapul, nem is a 19. századi történetírás valószínűnek ható feltételezésein, hanem kortárs szövegeken, melyek jó esetben a szereplőktől maguktól származnak (levelek, nyomozati jegyzőkönyvek, jelentések által rögzítve). A nevek sorrendje földrajzi felosztást követ, de természetesen időrendi vagy más elrendezés is alkalmazható lett volna.

E táblázat első tanulsága nemzetiségi: az összes felsorolt személy német anyanyelvű vagy németül beszélő (mint Mária királyné), illetve ha ez nem is állapítható meg mindenkiről pontosan, akkor is német nyelvi környezetben élő, működő személyekről van szó. A felhasznált szövegek mind német nyelvű közegben keletkeztek: többségükben német polgárságú városokban, a németajkú bányászok körében, és a dinasztikus kapcsolatok miatt többnyelvű királyi udvarban, ahol főleg a németet használták közvetítő nyelvként.¹³ E nyelvi megnyilvánulások is nagyjából németül (kisebb részt latinul) maradtak fenn. Bár az állami és egyházi adminisztráció nyelve a latin volt, és a humanista levelezés is a klasszikus nyelvet preferálta, a város ügyintézése és magánlevelezése már a helyi többség anyanyelvén folyt.¹⁴

A táblázat második, ezzel szorosan összefüggő tanulsága pedig földrajzi: a vizsgált időszakban öt reformációs góc rajzolódik ki Magyarországon:

- a) Sopron,
- b) Buda (a királyi udvarral),
- c) a Garam menti bányavárosok,
- d) a felső-magyarországi szabad királyi városok
- e) Nagyszében.

a) A magyar és a német nyelvterület határán álló Sopron évszázadokon keresztül fontos kereskedelemi és kulturális közvetítő szerepet töltött be. Üzleti kapcsolatrendszere Ausztrián és Morvaországon túl Észak-Itáliáig és Dél-Németországig húzódott.¹⁵ A város középkori levéltára szinte kivételes szerencsével maradt fenn, és itt találjuk a lutheri eretnokség ügyében felvett legrészletesebb nyomozati jegyzőkönyvet.¹⁶ A Sopronban 1524-ben lefolytatott eretneknymozás során feltárt nézetekben a hagyományos ferences egyházkritika már kimutathatóan lutheri ere-

¹³ Csepregi: *A reformáció nyelve...* 23–27.; Réthelyi: *Mary of Hungary...* 194–207.

¹⁴ Szende Katalin: *Nyelvében él a polgár? Többnyelvűség a késő-középkori Magyarország városában.* Aetas, 2011. 3. sz. 5–26.

¹⁵ Mollay Károly: *Kereskedők, kalmárok, árosok.* Moritz Pál kalmár 1511–1530. *Soproni Szemle*, 1991. 1–31.

¹⁶ *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 159–171. (Nr. 163); Házi: *Oklevelek, levelek...* 115–131. (Nr. 83).

detű eszmékkel vegyült. Az egyik soproni vádlott, Paul Moritz¹⁷ vallomása szerint nézeteit mind a németektől vette (*ex dominis germanis*), mind saját tapasztalataiból szűrte le.¹⁸

Érdekes tapasztalat, hogy a fekvése és fejlődése alapján is közeli Pozsonyban csak évekkel később mutatkoznak a reformáció jelei. A két város egyházi helyzete között az a fontos különbség, hogy míg Sopronban a plébános volt a legmagasabb egyházi hatóság (hiszen a soproni főesperes Győrött székelt), addig Pozsonyban mind a káptalan, mind a pozsonyi főesperes gondoskodhatott a reformációs erjedés megfékezéséről. Nem véletlen, hogy az első konkrét pozsonyi adatunk a témában éppen egy kivégzés, ez is a Mohács utáni időből. Egy Ulmból származó szerzetest ugyanis a hutterita krónika szerint 1528-ban Pozsonyban égettek meg.¹⁹

2) Az ország fővárosának, Budának a művelődési intézményei és nemzetközi kapcsolatai szintén kivételesek, ezért az itt zajló folyamatok nem vetíthetők ki az egész országra. Nem véletlen, hogy táblázatos listánk egy királynét (Mária) és két német fejedelmet (a Brandenburgi testvérpárt, Györgyöt és Albertet) is felsorol, az utóbbiak anyjuk, Jagelló Zsófia révén II. Lajos királynak (1506–1526) voltak első unokatestvérei. György²⁰ húsz éven keresztül élt Budán, mint a gyermekkirály gyámja és királyi tanácsos (1506–1525), öccse, a német lovagrend nagymestere pedig 1522 és 1525 között tartózkodott itt rendszeresen, hiszen a lengyelekkel folytatott békétárgyalásaiban Lajos király vállalt közvetítői szerepet. Ezekben az években már mindkét örgróf levelezésben állt Martin Lutherrel.

Markus Hein egy budapesti előadásában pontosan fogalmazta meg azt, hogy a Budán megforduló papok, iskolamesterek és diplomaták ugyan nem lettek törvényszerűen, automatikusan reformátorokká, mégis óriási jelentősége volt annak, hogy itt egy pontba futottak össze különböző szintű és irányultságú kapcsolatrendszerek szálai: a német anyanyelvűeké, a humanistáké, az udvari politikáé és az evangéliumi mozgalom híveié – egymásra rakódva, hatásokat katalizálva és híreket továbbítva, vallási eszméket, esztétikai értékeket, személyes érvényesülést és politikai befolyást kölcsönösen összekapcsolva. Ahogy Mária királyné, úgy az ugyancsak itt élő Brandenburgi György sem lépett fel kezdeményezőként vagy szervezőként,

¹⁷ Paul Moritz (Sopron ? – Sopron, 1530): 1526–1529 között soproni városbíró. Házi: *Különféle számadások...* 367–382. (Nr. 26); Mollay: i. m.

¹⁸ *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 170–171. (Nr. 163); Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 27–31.

¹⁹ *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*. Hg. Josef Beck. Wien, 1883 /*Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta* 43./, 67–69.; Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur” Legenda, források, rekonstrukció. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száz Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debrecen, 2015 /*Loci Memoriae Hungaricae* 3./, 30–40.; Vö. *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 248–250. (Nr. 243, Szalkai László esztergomi érsek levele 1526-ból.)

²⁰ Georg von Brandenburg (Ansbach, 1484 – Ansbach, 1543): Csepregi: *A reformáció nyelve...* 102–126.; *Biographisch-bibliographisches...* 30. kötet, 472–484.; *Melanchtons Briefwechsel...* 11. kötet, 192–193.; *Neue Deutsche Biographie...* 7. kötet, 204–215.

hanem egyszerűen jelenlétükkel, közjogi súlyukkal emelték más szintre ennek a hálózatnak a szerepét és külső megítélését. A bármilyen szempontból ellenfélnek minősülők pontosan érzékelték ezt a veszélygócot, így egykettőre meglették az ellenszert „a királyné lutheránus németjeinek” a kompromittálásában.²¹ A kifejezés mindhárom eleme hangsúlyos, mert sikeresen kapcsolja össze egymással az idegenellenességet, a hitvédelmet és a túlságosan is autonóm ifjú uralkodónő kritikáját.

A prozopográfiai kataszterhez historiográfiai szempontból egy „negatív” lista is kapcsolható: azon személyek névsora, akiket akár a források, akár a hagyomány, akár a felekezeti elfogult történetírás kapcsolatba hozott a reformációval, ám valószínűleg minden alap nélkül. Ennek a listának a tételeit is földrajzi csoportosításban ismertetem. A „nem-reformátorok” köre Budán a legszélesebb. Egyrészt azok miatt a prédikátorok miatt, akik *majdnem* megfordultak itt, de végül nem tettek be a lábukat Budára (a boroszlói Johannes Hess vagy a morvaiglói Paulus Speratus),²² másrészt a már említett udvari intrikáknak köszönhetően, amelyek szerint lutheránus lett volna Johann Schneidtpeck von Schönkirchen császári követ vagy Katharina Pemfflinger udvarhölgy, a későbbi Török Bálintné. Sőt, a Bornemisza János várnagy pletykáitól befolyásolt Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius²³ olyan általánosító megfogalmazásoktól sem riadt vissza, hogy az udvar német tagjai „mind lutheránusok”.²⁴

3) A „pozitív” táblázatban felsorolt legtöbb személy viszont a Garam menti bányavárosokhoz kötődik. Az észak-magyarországi ún. hét bányaváros elsősorban gazdasági szerepe miatt lett a nemzetközi kulturális kapcsolatrendszer fontos gócpontja.²⁵ E városok értelmiségét részben külföldről toborozták, de az itteniek is gyakran szereztek messze földön fontos pozíciókat. A német-római birodalommal való intenzív kapcsolattartást az augsburgi Fugger-ház rézbányászati érdekeltségei is jelentősen elősegítették. Az olvasástörténeti kutatások szerint e városok messze élenjártak az ország művelődésében.²⁶

²¹ Hein: i. m. 272.

²² Csepregi: *A reformáció nyelve...* 128–143.; Uő: *Közösségi kultúra a magyarországi reformációban. Szövetség, kölcsönös eskü, életre szóló elköteleződés gyülekezet és lelkes között.* In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és kultúra.* Budapest, 2014, 10–12.

²³ Kubinyi András: *Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters.* In: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien.* 1978, 402.

²⁴ *Relationes oratorum pontificorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526.* Budapest, 1884. Reprint, 2001 /Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár II/1./, 190., 193.; *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 202. (Nr. 194).

²⁵ Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Budapest, 2005.

²⁶ Viliam Čičaj: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya.* Szeged, 1993 /Olvasmánytörténeti dolgozatok 4./.

Sok adatunk van rá, hogy az 1520-as években Besztercebányán, Selmecbányán és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendégprédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a háttérében több helyen az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi” szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott átmenetileg a város gondoskodott új prédikátorok alkalmazásáról.²⁷ Hogy a bányavárosokban ugyanúgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Nagyszebenben, arról egy 1524-es adat tanúskodik.²⁸ A bányavárosi felkelés idején (1525) a bányászok – egyértelműen Martin Luther példáját követve – a Szent Pál-féle apostoli üdvözlét (Róm 1:7) használták megkülönböztető, ismertető jelként, elvbarátaikhoz intézett leveleiket általában ezzel vezették be: „Kegyelem és békeség!”. Az apostoli üdvözlét náluk, akárcsak a németországi ún. evangéliumi mozgalomban, identifikációs eszközként szolgált. Az új egyházi nyelv jellegzetes fordulata volt ezen kívül a „keresztény és evangéliumi” (*christlich und evangelisch*) szókapcsolat is.²⁹

Ennek ellenére itt is akad „negatív” lista. Aegidius Faber³⁰ és Siegmund Staudacher,³¹ noha már 1526 előtt Körmöcbányán, ill. Selmecbányán működtek, feltehetőleg csak később, a mohácsi csatavesztés után „fertőződtek meg” reformatori nézetekkel. Ennél is tréfásabb a valószínűleg 1523/24-ben elhunyt, dokumentáltan nem lutheránus Simon Keck³² selmecbányai plébános esete, akit sok kutató egyszerűen „egyesített” protestánssá lett névrokona, a tescheni Simon Bernhardt³³ alakjával.

4) Az északkelet-magyarországi szabad királyi városok egyszerre tartoztak (politikai értelemben) a Magyar Királysághoz és (gazdasági, szellemi, nyelvi vonatkozásban) a szomszédos morva, sziléziai és lengyel központokhoz. És itt nemcsak a meglehetősen steril, úgynevezett kulturális és szellemi cserefolyamatokra lehet gondolni. Sokkal inkább arra az egykor természetes, de ma már furcsa tényre, hogy a magyarországi értelmiség folyamatos mozgásban volt, nemcsak a *peregrinatio*

²⁷ Gustav Hammann: Mag. Nicolaus von Sabinov. Ein Beitrag über den Humanismus und die frühe Reformation in der Slowakei. *Zeitschrift für Ostforschung*, 1967. 16. sz. 38–39.

²⁸ Ratkoš: i. m. 165., 5. jegyzet.

²⁹ Csepregi: *A reformáció nyelve...* 33–38.; Uő: *Közösségi kultúra...* 12–13.

³⁰ Aegidius Faber (Körmöcbánya – Boizenburg, 1558): Csepregi: *A reformáció nyelve...* 156–161.; *Allgemeine deutsche Biographie*. 6. kötet, 488. (www.deutsche-biographie.de); *Evangélikus lelkészek...* I/1., 477.; *Melanchtons Briefwechsel...* 12. kötet, 33.; *Neue Deutsche Biographie...* 4. kötet, 718.

³¹ Siegmund Staudacher (Innsbruck – Rothenburg/Tauber, 1546): 1512-től bécsi diák, 1524-től 1533-ig selmecbányai plébános. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 161–165.; *Evangélikus lelkészek...* I/3., 193.

³² Simon Keck (Bakabánya – Selmecbánya, 1523/24): 1497-től bécsi diák, 1521-től selmecbányai plébános. *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 65–67., 79–80. (Nr. 59, 76); Breznayik: i. m. 38–43.; Csepregi: *A reformáció nyelve...* 161–163.

³³ Simon Bernhardt (Frauenstadt/Teschen – Brieg, 1537 után): 1513-tól bécsi diák, 1522-től Troppau, 1528-tól Brieg prédikátora. Hammann: i. m. 35–38.; *Evangélikus lelkészek...* 149.

academica jól ismert útvonalain, hanem a szomszédos területekkel folytatott sűrű „kishatárforgalomban” is. Az élénk „kádercsere-forgalom” ellenére mégsem beszélhetünk a reformáció gyors terjedéséről. A bányavárosokkal összehasonlítva, a felső-magyarországi szabad királyi városokban ritkábban és viszonylag későn találkozni hasonló jelenségekkel (holott a szepességi helyi hagyomány már 1520-tól igyekszik eredeztetni egyes városok hitújítását).³⁴ Valószínűleg az az általános következtetés is levonható ebből, hogy az országban nyugatról kelet felé haladva a reformáció jelei szórványosabbak és egyre későbbi keletűek.

5) A prozopográfiai kataszter alapján Erdély szinte teljesen hiányzik a korai reformáció térképéről, annak ellenére, hogy a szászok ugyanúgy a német etnikumhoz tartoztak, mint pl. a cipszerek, és hogy Nagyszebenben – Sopronhoz hasonlóan – már 1524-ben könyvek utáni és eretneknymozás zajlott.³⁵ A többségében német lakosságú Királyföld és annak legjelentősebb városa, Nagyszeben, mind a világi, mind az egyházi közigazgatás tekintetében különleges jogállással bírt.³⁶ A 13. században Erdélybe települt szászok egyéb privilégiumok mellett széleskörű önkormányzatot kaptak, egyházilag pedig nem a közeli erdélyi püspök, hanem az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak. A középszintű egyházfegyelmezés és -felügyelet sem valamely főesperes feladata volt, hanem ezt a viszonylag autonóm lelkészi káptalanok látták el.³⁷ Hogy ebben a közegben a reformáció eszméi a más-hol tapasztaltnál később és lassabban terjedtek el, annak valószínűleg a nyelvjárási különbségekre visszavezethető okai is voltak.

A reformációs erjedés jelei Nagyszebenben is 1524-től kezdve mutatkoztak meg,³⁸ bár kevésbé határozottan, mint az ország nyugati vagy középső vidékein. Az első évekből fennmaradt dokumentumok itt nem rögzítenek egyértelműen reformációpárti megnyilvánulásokat (szavakat vagy tetteket). 1524/25-ben három eretneknymozásra került itt sor, melyek mégsem az eretnekség tényállását tárták fel, hanem a gyanúsítottakat vagy felmentették, vagy csupán enyhe büntetéssel sújtot-

³⁴ Daniel Veselý: Die lutherische Reformation in der Slowakei bis 1548. In: Erich Donnert (Hrsg.): *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift Günter Mühlhölzer*. 3. *Aufbruch zur Moderne*, 585. Thomas Preisner leibici plébános (*Evangelikus lelkészek... 373.*) egy félreolvasásnak vagy sajtóhibának köszönheti kitüntetett szerepét. Johannes Ribini ugyanis 1524-es évszámmal közli a szepe-si prépostnak a *Matricula Mollerianá*ba az 1544-es évhez bemásolt körlevelét. *Egyháztörténelmi emlékek... 1. kötet*, 143–147. (Nr. 148).

³⁵ *Egyháztörténelmi emlékek... 1. kötet*, 123–124., 140–142. (Nr. 125, 146).

³⁶ Dirk Moldt: *Deutsche Stadtrechte im mittellalterlichen Siebenbürgen. Korporationsrechte, Sachsenspiegelrecht, Bergrecht*. Köln – Weimar, 2009 /*Studia Transylvanica* 37./, 41–63.

³⁷ Ludwig Klaster: Die Kapitelsbruderschaften der Evang. Kirche A. B. in Siebenbürgen. In: Ulrich Anreas Wien (Hrsg.): *Reformation, Pietismus, Spiritualität. Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Kirchengeschichte*. Köln–Weimar, 2011, /*Siebenbürgisches Archiv*, 3,41./ 1–22.

³⁸ Karl Reinert: *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*. Köln – Wien, 1979 /*Studia Transylvanica* 5./, 7–31.; Keul István: *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe. Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)*. Leiden, 2009 /*Studies in Medieval and Reformation Traditions* 143./, 47–51.

ták.³⁹ Ezen eljárások kapcsán ugyan a világi és egyházi hatóságok a nagyszebenieket a „tévtanítások” elutasítására hívták fel, de csak általános fordulatokkal, konkrét intézkedés nélkül.⁴⁰ E három ügy azt a benyomást kelti, hogy szereplőik valószínűleg személyes ellentéteiket vagy rivalizálásukat igyekeztek a hitújítás és hitvédelem díszletei közé helyezni, ám a tanítás tartalmi elemei nélkül. Az egyházi gyakorlat megújítására való törekvés csak 1526-ban tűnik fel Gosztonyi János püspök és a nagyszebeni káptalan leveleiben. Az utóbbi szerint Johannes Hecht városi tanácsos házában rendszeresen német nyelvű liturgiát tartanak, és ugyanő menedéket nyújt egy kiugrott domonkos barátnek, Georgiusnak, aki engedély nélkül prédikál és a népet az egyház iránti engedetlenségre biztatja.⁴¹ Ez alapján Hecht a reformáció laikus patrónusának tűnik, míg Marcus Pemfflinger királybíró, bár egyes kortársai őt tették felelőssé az újítók térnyeréséért,⁴² – szemben a 19. századi pozitivisták történetírás álláspontjával – nem sorolható be ugyanebbe a kategóriába.⁴³

Az eddig mondottakat érdemes egy újabb táblázatban összefoglalnom, ismét földrajzi csoportosításban, de az időrendet is feltüntetve (lásd a 2. Függelékét). Az adatok sűrűsödését szintén négy gócban találjuk: Buda, Sopron, a bányavárosok, de a negyedik helyen itt már nem Felső-Magyarország, hanem Nagyszeben jelenik meg.

Az elsődleges források szövegének elemzése a reformáció számottevő hatását mutatja ki Magyarország németajkú közegében a mohácsi csata előtti időszakban, de a mozgalom adataink szerint még nem lépte át az országon belül húzóódó német–magyar nyelvhatárt. Kijelenthető tehát, hogy a reformáció tanítása 1526-ig kizárólag városi, német nyelvi közegben érhető tetten. A magyar etnikum egyértelműen a mohácsi vereség teológiai értelmezésére, azaz a szentek tiszteletének kritikájára lesz majd csak fogékony, ahogyan ezt az első jelentős magyar nyelvű reformátor, Dévai Máttyás⁴⁴ írói munkásságában találjuk.⁴⁵ A Mohács utáni ideológiai és identitáskrizist tanulmányom végén, egy másik személy, Georg Stoltz⁴⁶ kapcsán fogom röviden bemutatni.

³⁹ Johannes Mild (1524): *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 108., 114–115. (Nr. 103, 119); Simon von Trappold (1524): *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 153–154., 179–180. (Nr. 157, 168); Johannes Clementis Mydwischer (1525): *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 215., 218–220., 223–225. (Nr. 210, 213, 218); Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, [1922]. Reprint: Budapest, 1986, 31–32., 44–45., 59.; Reinerth: i. m. 11.

⁴⁰ *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 123–124., 134–135., 140–142. (Nr. 125, 140, 146); Keul: i. m. 47–49.

⁴¹ *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 241–243., 258–261. (Nr. 236, 249); Zoványi: i. m. 59–60., 64.; Reinerth: i. m. 13–14.; Keul: i. m. 49–50.

⁴² *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 273–274. (Nr. 263); Keul: i. m. 50–51.

⁴³ Kubinyi: i. m.

⁴⁴ Dévai (Bíró) Máttyás (†1545): *Biographisch-bibliographisches...* 1. kötet, 1276–1277.; *Evangelikus lelkészek...* I/1., 368.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon...* 2. kötet, 185–186.; *Melanchtons Briefwechsel...* 11. kötet, 345.; *Die Religion...* 2. kötet, 773.

⁴⁵ Ács Pál: „Elváltzott idők”. *Irányváltások a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2006 /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 6./, 11–34.

⁴⁶ Georg Stoltz (Felső-Szilézia – Vajdahunyad, 1530): Csepregi: *A reformáció nyelve...* 113–116.

További tanulság, hogy a felsoroltak között csak három szerzetest találunk: Christophorus soproni ferences prédikátort⁴⁷ és két kiugrott domonkos barátot, az említett Georgiuson kívül Leonhardust, aki Selmecbányán lépett nyilvános házasságra.⁴⁸ Az összes többi név világi papot vagy laikust takar. Ennek az aránynak a fényében óatosan kell kezelnünk az ún. magyarországi ferences reformációról szóló elméleteket, vagy azt a próbálkozást, amely – Martin Luther analógiájára – minden reformátorban kiugrott szerzetest vél felfedezni.⁴⁹ Erre az óvatosságra akkor is szükség van, ha Szűcs Jenő kutatási eredményei után⁵⁰ Erdélyi Gabriella újabb forrásokkal és nyomós érvekkel támogatta meg a szerzetesi és reformatori mozgalmakat egymással összefüggésbe hozó felfogást.⁵¹

Ugyancsak elgondolkodtató a hazai humanista mozgalomba való szerény beágyazottság is. A humanista és a reformatori mozgalom szövetsége Magyarországon mélyebb is volt és időben tovább is tartott, mint a német-római birodalomban. Az ország csupán egyetlen értelmiségi elittel rendelkezett, és ugyanazok a szerzők (általában városi iskolák tanárai, prédikátorok, nemesi családok nevelői) egyidejűleg írtak humanista irodalmi és reformatori vallásos műveket. A reformáció első évtizedeit Erasmus tekintélye határozta meg,⁵² majd Philipp Melanchthon lett a fő tájékoztató pont.⁵³ Ugyan a táblázat jobboldali oszlopában talán feltűnethetnénk még néhány volt itáliai, krakkói és bécsi diákot is (pl. Cordatust, Henselt,⁵⁴ Schustelt,⁵⁵ Fabert, Staudachert), de ezeknek sem humanista műveltségéről, sem humanista tevékenységéről nem maradtak fenn konkrét adatok. Az ő életpályájukban a humanista kötődésnél sokkal meghatározóbbnak tűnik a német városi kultúrához való kapcsolódás. Egyes esetekben (Budán és a bánya-

⁴⁷ Uo. 27–29.

⁴⁸ MNL OL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban. DL), 35021 (1524. 11. 03.); *Egyháztörténelmi emlékek*... 1. kötet, 177–178. (Nr. 167).

⁴⁹ Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, 2006 /METEM Könyvek 54./, 81–102.

⁵⁰ Szűcs Jenő: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974, 409–435.

⁵¹ Erdélyi Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Budapest, 2011.

⁵² Jan-Andrea Bernhard: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Göttingen, 2015 /Refo500 Academic Studies 19./.

⁵³ Ritoókné Szalay Ágnes: *Miért Melanchthon?* In: Balázs Mihály et al. (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged, 1997 /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35./, 497–505.

⁵⁴ Achatius Hensel (Bártfa – Selmecbánya, 1549): Csepregi: *A reformáció nyelve*... 174–178.; *Evangélikus lelkészek*... 1/1., 666. Vö. *Egyháztörténelmi emlékek*... 1. kötet, 189–190. (Nr. 181).

⁵⁵ Wolfgang Schustel (Griesbach/Passau – Görlitz, 1553): Ilpo Tapani Piirainen – Vendelin Jankovič: *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*. In: *Neuphilologische Mitteilungen*. 1991, 501–511.; Csepregi: *A reformáció nyelve*... 143–149.; Csepregi: *Közösségi kultúra*... 14–15.; *Evangélikus lelkészek*... 1/3., 74.

városokban) még a német polgárság vallási szervezeteiben, a laikus testvérületekben való részvétel is pontosan kimutatható.⁵⁶

A nevek alatt zárójelben adtam meg az esetleges külföldi származást. Közülük a legtöbben a cseh korona sziléziai tartományaiból jöttek, amit a Jagellók kettős birodalmában akár természetesnek is vehetünk. Az ausztriaiak jelenlétére részben a Jagelló-Habsburg dinasztikus házasságok,⁵⁷ részben talán a Duna-völgyi humanista kapcsolatok adnak magyarázatot.⁵⁸ Három német birodalmi alattvaló (Simon Grynaeus,⁵⁹ Veit Oertel,⁶⁰ Schustel) már a nagypolitikától teljesen függetlenül, saját ambícióit követve jutott el Magyarországra. Fontos rögzíteni azt a tényt, hogy ezen német eredetű vallási mozgalom és európai eszméáramlat 1526 előtti magyarországi hirdetői, képviselői, hitvallói, támogatói mintegy 50%-ban nem Magyarország szülöttei voltak.

Az eltérő forrásadottságok miatt tüntettem fel több személynél az 1526 utáni tevékenység dokumentáltságát. Ezekben az esetekben – módszertanilag ugyan problematikus eljárás az ilyen visszavetítés – a későbbi állásfoglalás irányadó lehet a korábbi magatartás megítélésére. Mária királyné például 1526 előtt bízta meg udvari komponistáját, Thomas Stoltzert⁶¹ Luther német zsoltárfordításainak a megzenésítésével,⁶² de maga a királyné először 1527 januárjában írott levelében ad alapot a reformációpárti minősítésre.⁶³ (Hogy politikai ellenfelei mikor, hogyan minősítik őt, az – mint fentebb láttuk – más lapra tartozik). Hasonló fáziskéséssel szólnak a források Johannes Henckel⁶⁴ reformer elkötelezettségéről is: az

⁵⁶ Richard Klier: Dr. med. Johann Weinmann, Rat und Gesandter des Markgrafen Georg von Brandenburg in Ungarn. In: *Südstoffforschungen*. 1970, 276–277.; Csepregi: *A reformáció nyelve...* 63.

⁵⁷ Werner Ogris: Die habsburg-jagiellonische Doppelheirat von 1515. In: *Österreichisches Archiv für Recht und Religion*. 2003, 322–335.; Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen. In: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hrsg.): *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. Münster, 2007 /Geschichte in der Epoche Karls V. 8./, 25–46.

⁵⁸ Moritz Csáky: Die „Sodalitas litteraria Danubiana“. Historische Realität oder poetische Fiktion des Conrad Celtis? In: *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte*, 1986, 739–758.

⁵⁹ Simon Grynaeus (Veringendorf, 1493 – Basel, 1541): *Biographisch-bibliographisches...* 2. kötet, 377; Peter G. Bietenholz (ed.): *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the renaissance and reformation*. 2. kötet. Toronto – Buffalo – London, 1985–1987, 142–146.; *Neue Deutsche Biographie...* 7. kötet, 241–242.

⁶⁰ Veit Oertel Winshemius (Bad Windsheim, 1501 – Wittenberg, 1570): *Allgemeine deutsche...* 43. kötet, 462–463.; *Neue Deutsche Biographie...* 5. kötet, 377.

⁶¹ Thomas Stoltzer (Schweidnitz – Znaim mellett, 1526): Lothar Hoffmann-Erbrecht: *Thomas Stoltzer. Leben und Schaffen*. Kassel, 1964 /Die Musik im alten und neuen Europa 5./; Gerhard J. Winkler: Thomas Stoltzer – Ein „protestantischer“ Komponist am ungarischen Königshof. In: Gustav Reingrabner – Gerald Schlag (Hrsg.): *Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum*. Eisenstadt, 1999 /Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 102./, 213–226.; *Allgemeine deutsche...* 36. kötet, 420.; *Biographisch-bibliographisches...* 10. kötet, 1559.

⁶² Hoffmann-Erbrecht: i. m. 33–34.

⁶³ Csepregi: *A reformáció nyelve...* 375.

⁶⁴ Johannes Henckel (Lőcse, 1481 – Boroszló, 1539): Csepregi: *A reformáció nyelve...* 69–75.; Bietenholz: i. m. 175–176.; *Evangelikus lelkészek...* I/1., 662.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon...* 4. kötet, 98–100.; *Melanchtons Briefwechsel...* 12. kötet, 267–268.

erazmiánus megnyilvánulások után az egyértelmű reformatori bizonyság 1527-ből származik.⁶⁵

Fennmaradt szövegek hiányában a tetteleg történt hitvallások közé tartozik az udvari megzenésítési megbízás mellett klerikusok házassága (Leonardus, Kresling,⁶⁶ Hensel,⁶⁷ Staudacher) és két lutheranizmussal vádolt személy máglya-, illetve mártírhalála (az 1524-ben ismeretlen helyen kivégzett Johannes Baumgartneré és névtelen budai sorstársáé).⁶⁸

Szólnom kell a táblázat többi kérdőjeléről is. A kisszebeni Johannes (Cibinianus) prédikátort az 1599-es *Hypomnéma*⁶⁹ emelte be a magyarországi protestáns szent hagyományba. Ennek szerzője, Severinus Sculteti még saját szemével látta azt a levelet, melyet a kassai Antonius Transylvanus⁷⁰ intézett 1530-ban állítólag szakramentárius kisszebeni kollégájához.⁷¹ Sculteti 1530-as évszámot említ, de több érvet mérlegelve is mindenképpen ez a dátum a *terminus post quem*. De mivel Kisszebenben már 1524-ben kimutatható egy Johannes nevű pap, és az évfordulós igyekezetek inkább a korai, mint a kései datálásokban érdekeltek, ezért a modern szakirodalom eme lappangó levelet az 1524-es évhez köti,⁷² így 2014-ben több helyen is megülték Johannes Cibinianus reformatori fellépésének 490-ik jubileumát.

Ugyanez a *Hypomnéma* említi Veit Oertel Winsheimiust, a későbbi wittenbergi professzort a hazai reformátorok között. Oertel 1502-ben született, csak jóval később, feltételezett budai működése után szerzett magiszteri fokozatot, tehát ha meg is fordult valamelyik budai iskolában, segédtanárnál, famulusnál többre itt nem vihette. A budai tartózkodásra (még kevésbé a reformatori tevékenységre) a

⁶⁵ Percy Stafford – Helen Mary Allen (eds.): *Erasmus Roterodamus. Opus epistularum denuo recognitum et auctum*. Oxford, 1906–1958, 7. kötet, 2–5. (Nr. 1803, 1527. 03. 28.); *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 325–326. (Nr. 321, 1527.05.23). Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 91–92.

⁶⁶ Johannes Kresling (Buda, 1488/90 – Selmecbánya, 1549): Csepregi: *A reformáció nyelve...* 33–38., 57–63.; *Evangélikus lelkészek...* I/1., 894.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon...* 6. kötet, 315.; *Melanchtons Briefwechsel...* 12. kötet, 466–467. Vö. *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 203–204. (Nr. 196), továbbá Lorenzo Campeggio pápai legátus 1525. 06. 18-i jelentése: *Magyarországi pápai követek...* 224.; *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 207. (Nr. 200).

⁶⁷ *Egyháztörténelmi emlékek...* 2. kötet, 130–132. (Nr. 120); Zoványi: i. m. 103–104.

⁶⁸ Csepregi: *Lutherani omnes...*

⁶⁹ *Hypomnema sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa*. Bartphae MDXCIX. Gedeon Borsa et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–4. Budapest, 1971–2012, 854. Fol. 17r-v; Csepregi: *A reformáció nyelve...* 431–432.

⁷⁰ Antonius Transylvanus (Erdély – Kassa, 1534/35): 1529-től kassai plébános. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 97.; *Evangélikus lelkészek...* I/3., 377.

⁷¹ *Egyháztörténelmi emlékek...* 2. kötet, 91–92. (Nr. 86).

⁷² Miloslava Bodnárová: Sabinov v stredoveku (do r. 1640). *Dejiny Sabinova*. Zost. Peter Kónya. Presov, 2000, 109–110.; Zost. Peter Kónya – Zoltán Csepregi: *Tri lutherské vyznania viery z Uhorska. Három lutheri hitvallás Magyarországon. Drei lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*. Prešov, 2013, 15–16.

kései *Hypomnémán* kívül nem akad más írott forrás. Mégsem vetném el teljesen ezt az adatot, hiszen a Scultetihoz eljutott információ valószínűleg wittenbergi magyaroktól, Oertel saját diákjaitól származik, akik szóban hallhatták mesterüktől, hogy fiatalkorában megfordult Magyarországon, akár éppen Grynaeus társaságában, ahogy ezt a *Hypomnéma* említi. (De természetesen nem a kitalált budai egyetem professzoraként, amivé a hír a historiográfiában később nőtt).⁷³ Az egyháztörténeti hagyományt tehát, mivel akár megbízható szóbeli közléseken is alapulhat, e személynél juttatom kivételesen szóhoz.

Láttuk, hogy a negatív listát a pletykákon és tévedéseken kívül az anakronisztikus antedatálások is jelentősen bővítik (pl. Thomas Preisner, Johannes Cibinianus). Ezek között valószínűleg rekordot tart Basilius Modonius báni lelkész. Azt a fantasztikus gondolatot, hogy a magyarországi reformáció a Trencsén vármegyei Bán mezővárosban vette kezdetét, a 18. századi polihisztorok id. Johannes Burius 17. századi *Micae* c. kéziratából merítették. Ennek köszönhetően sok iskolatörténet is az 1525-ös évvel és Bánnal kezdte el az evangélikus iskolák időrendi tárgyalását. Ebben az igyekezetben felismerhető talán az a törekvés, hogy szlovák anyanyelvű evangélikus szerzők szlovák nyelvterületen helyezték el a szlovák evangélikusság lelki-szellemi bölcsőjét.⁷⁴ Ami Modoniust illeti, neve a szakirodalomban csak ebben a félreolvasott formában fordul elő, pedig Basilius Mockoniust takarja, aki a 16. század végén, két generációval később lelkészkedett ezen a tájon.⁷⁵

A budai születésű Johannes Ferber 1524-től Brandenburgi György titkára és káplánja volt (*a sacris et a secretis*), javadalmát tekintve pedig Békés mezőváros plébánosa.⁷⁶ Rendszerint ura budai rezidenciáján tartózkodott, vagy kisebb kiküldetéseken járt el (személye tehát soha sem a békési reformáció szempontjából volt érdekes). A kutatás meggyőző következtetése volt, hogy az örgróf olyan embert alkalmazott e kettős bizalmi állásban, aki osztotta, vagy legalábbis tolerálta az ő ekkor már elkötelezetten Luther-párti nézeteit.⁷⁷ Ferber mint művelt, jól tájékozott budai német polgár számára ez a követelmény nem jelenthetett irreális elvárást. A mostani reformáció-jubileumhoz kapcsolódó iratfeltárás hozta napvilágra viszont Ferber egy levelét, melyet 1537-ben tábori prédikátorként írt Katzianer seregéből Eperjes városának. Továbbra is az egyházi reformokkal szimpatizáló klerikus

⁷³ Borzsák István: Simon Grynaeus – a Corvin-könyvtár őre? *Antik Tanulmányok*, 1964. 263–274.

⁷⁴ A nézet népszerűsítői, Paulus Wallaszky és Martinus Klanitzta közvetlenül Daniel Krmann *Historia ecclesiastica Hungariae* c. kéziratát idézik. Az egyetlen józan kivétel a 18. századi historiográfiában Johannes Rezik *Gymnasiologiaja*.

⁷⁵ *Evangélikus lelkészek... I/2.*, 99.

⁷⁶ *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 154. (Nr. 258).

⁷⁷ Másként áll a helyzet ugyanebben a Brandenburgi-uradalomban Kenderesi János simándi plébánossal, akinek Márki Sándor logikusnak tűnő következtetéssel, ám minden alap nélkül tulajdonított Luther-párti nézeteket. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 103–106.

marad, de folyamatosan a hatalom erőterében és politikai megbízatásokkal. E leveleiben is keverednek a kettős feladatából fakadó témák.⁷⁸

Következő példám szintén Brandenburi György papja, Mátyás gyulai plébános (csoda, hogy a 19. századi felekezeti történetírás még nem aknáztta ki a maga számára). Az örgróf titkárként vette maga mellé, majd 1518-ban ahhoz járult hozzá, hogy gyulai javadalmát elcserélje egy pécsi kanonoksággal.⁷⁹ Mátyás 1526-ban esztergomi stallumot szerez, s ugyanekkor Szepesváralja plébánosa lesz. Életútját kizárólag egyetemi karrierje segítségével lehet nyomon követni: Krakkóban szerez – eperjesi születésű diákként – előbb BA, majd MA fokozatot, ami kétségtelenné teszi, hogy itt egy és ugyanazon személyről van szó.⁸⁰ Utolsó állomáshelyén, immár Kunsch Mátyás néven, 1531-ben keveredik lutheri eretnokség gyanújába, bűnlajstromát az *Egyháztörténelmi emlékek*ben is olvashatjuk.⁸¹ Két örgrófi titkár, Ferber és Kunsch (gazdájuk mindkettőjüket kiugró javadalmakkal, plébániákkal honorálja), György örgróf távozása után azonban nagyon eltérő pályát fut be. Ferber politikait, Kunsch pedig egyházit, és talán eszmeileg is szembekerülnek egymással: Ferber a városokat megrendszabályozó, reformellenes Katzianer ágense lesz, Kunsch pedig reformpárti városi plébános.

Tanulmányom legizgalmasabb története és szövege azonban a lista utolsó tagjához, Georg Stoltzhoz kapcsolódik. 1526 őszén Gosztonyi János erdélyi püspök eretneknymozást rendelt el Brandenburi György tisztartója, Georg Stoltz vajdahunyadi várnagy ellen.⁸² Stoltz felső-sziléziai nemes volt, aranysarkantyús lovag, az örgróf jägerndorfi udvarának tagja, és 1526 tavaszán vállalta el a hunyadi várnagyságot.⁸³

1526. szeptember 24-én a gyulafehérvári püspök felszólította egyházmegyéjének három plébánosát, hogy kezdjenek vizsgálatot az újonnan érkezett vajdahunyadi várnagy „lutheránus” tévelygéseiről. Gosztonyi János tizenkét kérdést sorolt fel az ügyben eljárók számára. A három plébános október 13-án tette meg részletes jelentését a püspöknek az eretnek Stoltz életmódjáról, erkölcséről és nézeteiről.⁸⁴

⁷⁸ Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov, Archivum Civitatis Eperiesiensis, Eperjes város levéltára 2774. Az adatért H. Németh Istvánnak tartozom köszönettel.

⁷⁹ MNL OL DL 38025, közli: Veress Endre: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest, 1938, 67–68. (Nr. 96). Ez az oklevél azt rögzíti, hogy 1518-ban Vinográdi Máté pécsi kanonok és Mátyás gyulai plébános javadalmaikat az örgróf hozzájárulásával kölcsönösen elcserélték.

⁸⁰ Krakkói beiratkozása: „Mathias Berenhardi de Epperies” 1501 I; BA: 1503; második beiratkozása: 1521; MA: 1523. Kunsch 1506-ban nagysárosi pap, 1508-tól 1518-ig gyulai plébános, 1518-tól pécsi örkanonok, 1523-tól esztergomi káplán, majd 1526-ban ugyanitt kanonok, 1526 és 1531 között szepesváraljai plébános. Már 1511–1514-ben titkárként működik az örgróf mellett, ebben a minőségében van jelen Solymos 1514-es ostrománál.

⁸¹ *Egyháztörténelmi emlékek*... 2. kötet, 140–150.; tematikus csoportosítása: Csepregi: *A reformáció nyelve*... 451–454. Vö. Zoványi: i. m. 93.

⁸² Zoványi: i. m. 83–84.; Klier: i. m. 272.; Keul: i. m. 53.

⁸³ Kötelezvénye: Oderberg (Bohumín CZ), 1526. 05. 23. MNL OL DL 38093, közli: Iosif Pataki: *Domeniul Hunedoara la nceputul secolului al XVI-lea: Studiu și documente*. București, 1973 /Biblioteca istorică 39./, 185–187. (Nr. 53).

⁸⁴ *Egyháztörténelmi emlékek*... 1. kötet, 283–288. (Nr. 276–277).

A várnagyot jól ismerő klerikusok (köztük a hunyadi plébános és a hunyadvári káplán) hallották, miszerint Stoltz Antikrisztusnak nevezte a pápát, tagadta, hogy az áldozópapok képesek Krisztus testévé változtatni az oltáriszentséget, és hirdette a papok nőülését. Továbbá szóban és tetteleg törte meg a böjtöt, együtt evett húst a románokkal, dicsérte vallásukat (*sectam valachalem*), megkérdőjelezte a gyónás gyakorlatának szentírási megalapozottságát, azt állította, hogy mindenki pap, ezért keresztelhet, feleslegesnek nevezte az egyházat és a kézzel épített templomot. Keresztelő Szent János ünnepén eltaszította a felé nyújtott keresztet és nevetett, mikor azt mások megcsókolták. A szenteket embereknek, latroknak hirdette, ereklyéiket ócskaságoknak. Szent Gergely pápa képét részegségében fejszével verte szét. Hasonlóan gyalázta a Szent Szűz ünnepeit. Kinevette a búcsút, az egyházi átkot, a szenteltvizet, a halotti misét, a reggeli és esti Ave Mariát, tagadta a purgatóriumot, és azt állította, hogy Isten Fián kívül senki sem mehet a mennybe.

Feltűnő, hogy az új várnagy, aki legkorábban június elején érkezhetett meg szolgálati helyére, már Szent Iván napján, június 24-én botrányozást keltett. A hitelesnek tűnő vallomásokból egy meggyőződéses eretnek következetes, nyíltan egyházkritikus magatartása tárul elénk. Stoltz botrányos szavainak és tüntető cselekedeteinek többsége valóban elhelyezhető a lutheri tanítás hátterén.⁸⁵

A papok fenti vallomását megerősítette Stoltz várnagyátársa, Szentimrei András és a vár többi tisztje is. Ők azt is hallották, hogy Stoltz számon kérte Kapisztrán Szent Jánoson és a magyar szenteken, valamint a bátai csodatévő szent véren,⁸⁶ hogy átengedték Budát és az országot a töröknek. Ez a kijelentés viszont már egyértelműen a mohácsi vereségről érkezett részletes beszámolókra és az ország politikai, katonai helyzetére, lelki krízisére reagált. A védőszentek, ereklyék, szent királyok, törökverő patrónusok, sőt maga a Patróna is kudarcot vallottak, méltatlannak bizonyultak a beléjük vetett bizalomra, a rájuk alapozott állami ideológia és szimbolikus reprezentáció megingott. „*Hol vannak ezek a latrok: Alamizsnás és Kapisztrán Szent Jánosok, valamint a többi magyar szent? Ha szentek, miért nem védik meg Budát és az országot a töröktől? És hol van a bátai szent vér? Miért engedi ez a kabala vér felperzselni és elpusztítani saját kultuszhelyét és Magyarországot, ha egyszer szent?*”⁸⁷

⁸⁵ Lásd a soproni eretnekvizsgálat (1524) igen hasonló vádpontjait. *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 159–171. (Nr. 163); Házi: *Oklevelek, levelek...* 115–131. (Nr. 83). Vö. Csepregi: *A reformáció nyelve...* 27–128.

⁸⁶ A bátai bencés apátság Szent Vér ereklyéje. IV. Jenő 1434-ben kanonizálta a búcsújáróhelyet, a Hunyadiak az 1441-es bátságéki győzelem után különösen tisztelték, a törökök elől Pannónhalmára menekítették. Lásd F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. CD-ROM. Budapest, 2007, „Báta” szócikk.

⁸⁷ „*Ubi sunt illi latrones: Sanctus Johannes Eleemosinarius ac Johannes Capistranus et ceteri Sancti de Hungaria? si sancti sunt, quare non defendunt nunc Budam et Hungariam a turcis? et ubi est in Batha sanguis sanctus? quare permisit ille Kabala Werh comburrere [!] et desolare locum suum et Hungariam, si est sanctus?*” *Egyháztörténelmi emlékek...* 1. kötet, 287. (Nr. 277).

A keleti egyház Alamizsnás Szent Jánosának kultuszát a Hunyadiak terjesztették el,⁸⁸ Kapisztrán közismerten Hunyadi János harcostársa volt, és a bátai szent vértiszteletének elterjedése is Hunyadihoz kötődik. II. Lajos augusztus végén, a csata előtt zárandokolt el Bátára, a török pedig a csata után néhány nappal rabolta ki a bátai apátságot.⁸⁹ Ezek a részletek így Hunyadi János egykori rezidenciáján, Vajdahunyadon különös érdeklődésre tarthatnak számot.

A táblázatot vizsgálva a helyszín, az erdélyi Hunyad mindenképp kilóg a német városok sorából, Stoltz pedig radikalizmusával tér el a többi felsorolt személytől. Ezen azért nem kell csodálkoznunk, mert az ő esetében egy sziléziai „jövevényről” van szó, aki kívülállóként élesebben látta és kritikusabban fogalmazta meg az ország ideológiai válságát, gyakorlatilag rögtön abban a pillanatban, amint a rossz hírek megérkeztek Hunyadra. Magyar környezete ekkor még képtelen volt követni ezt a gondolatmenetet, és elhatárolódott a durva blaszfémiától.

De egy nemzedékkel később, 1543-ban Székesfehérvár magyar védői már ugyanilyen logika alapján rótták föl a csődöt mondott szenteknek a segítség elmaradását. Szerémi György emlékiratát idézem: „A lator polgárok, akik az Isten szentjeinek káromlói voltak, kivitték a templomból Pétert és Pált, akiket emlékezetül fából faragtak és megaranyoztak, s nyakukra egy kötelet kötöttek, felvitték a város falára, egy kampón a falon kívül kilógatták, s mondták azoknak a szobroknak: No, segítsetek nekiünk, latrok, s azután hisziünk nektek.”⁹⁰

Függelék

Dokumentált reformációpárti megnyilatkozások Magyarországon 1526-ig

1.

Személy	Város	1526 előtt	1526 után	Klerikus?	Humanista?
NYUGAT-MAGYARORSZÁG, SOPRON					
Christophorus	Sopron	szóban		ferences	
Jacob Auer	Sopron	szóban		laikus	
Paul Moritz	Sopron	szóban		laikus	

⁸⁸ Végh János: Alamizsnás Szent János a budai Várban. *Építés és Építészettudomány*, 1980. 455–467.

⁸⁹ *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. 1. kötet. Pest, 1857, 118.; Szerémi, György: *Magyarország romlásáról*. Fordította: Erdélyi László – Juhász László. Budapest, 1961 /Monumenta Hungarica 5./, 101.

⁹⁰ Uo. 393.; Szerémi: i. m. 279.

Személy	Város	1526 előtt	1526 után	Klerikus?	Humanista?
<i>ALSÓ-MAGYARORSZÁG, BÁNYAVÁROSOK</i>					
Leonardus	Selmecbánya	tettleg		domonkos	
Georg Rother (Tessen)	Besztercebánya	írásban		világi pap	
Simon Bernhardt (Tessen)	Besztercebánya, Selmecbánya	írásban		világi pap	
Benedict Lang	Hodrusbánya	írásban		laikus	
Jacob Zanacker	Hodrusbánya	írásban		világi pap	
Bernhard Beheim (Tirol)	Körmöcbánya	írásban		laikus	
Bartholomaeus Franckfordinus Pann	Buda, Selmecbánya	írásban		laikus	Szatmári- kör
Conrad Cordatus (Felső-Ausztria)	Buda, Körmöc- bánya, Magyaróvár	szóban	írásban	világi pap	
Johannes Kresling	Buda, Körmöcbánya, Selmecbánya	szóban, tettleg	írásban	világi pap	Szatmári- kör
Heinrich Keschinger	Korpona	írásban		világi pap	
Staudacher, Sigmund (Innsbruck)	Selmecbánya		tettleg	világi pap	
Aegidius Faber	Körmöcbánya		írásban	világi pap	
Johannes Castor (Biber)	Besztercebánya		írásban	világi pap	
Johannes Tropper (Troppau)	Besztercebánya		írásban	világi pap	
<i>FELSŐ-MAGYARORSZÁG, SZABAD KIRÁLYI VÁROSOK</i>					
Johannes Cibirianus	Kisszeben		?	világi pap	
Achatius Hensel	Bártfa, Körmöcbánya	szóban	tettleg	világi pap	

Személy	Város	1526 előtt	1526 után	Klerikus?	Humanista?
Wolfgang Schustel (Passau)	Kassa, Bártfa	szóban	írásban	világi pap	
Leonard Cox of Thame (Anglia)	Lőcse, Kassa	írásban		laikus	Thurzó-kör
Johannes Henckel	Lőcse, Kassa, Buda, Magyaróvár		írásban	világi pap	Thurzó-kör
Antonius Transylvanus	Kassa		írásban	világi pap	
<i>BUDA, UDVAR</i>					
Mária királyné (Németalföld, Innsbruck)	Buda	tettleg	írásban	laikus	udvari kör
Georg von Brandenburg (Ansbach)	Buda	írásban		laikus	
Albrecht von Brandenburg (Ansbach)	Buda	írásban		laikus	
Simon Grynaeus (Pforzheim, Bécs)	Buda	írásban		laikus	Vadianus-kör
Veit Oertel (Bad Windsheim, Bécs)	Buda	?	írásban	laikus	Vadianus-kör
Johannes Baumgartner (Felső-Ausztria)	?	tettleg		laikus	
N. N. budai polgár	Buda	tettleg		laikus	
Thomas Stoltzer (Boroszló)	Buda	írásban		világi pap	udvari kör
Johann Ferber	Békés, Buda	?		világi pap	
<i>ERDÉLY</i>					
Johannes Hecht	Nagyszeben	tettleg		laikus	
Georgius (Szilézia?)	Nagyszeben	szóban		domonkos	
Georg Stoltz (Felső-Szilézia)	Vajdahunyad	tettleg, szóban		laikus	

2.

	lutheri könyvek	diákot küld Wittenbergbe	reformációs megnyilatko- zás	királyi rendelet a lutheriek ellen	Gratiam & pacem
Buda	1523	1523	(1521) 1523		
Sopron	1524		(1521) 1524	1524	
Besztercebánya	1524	1522	1525		1525
Selmecbánya	1521		1522		
Körmöcbánya			1522		
Hodrusbánya			1525		1525
Korpona			1525		1525
Hibbe		1526			
dioc. Strigon.		1524			
Kassa			1525		
Lőcse		1522			
Eperjes					
Bártfa			1525	1525	
Kisszeben			1530		
Békés			1524		
Segesvár		1523	1526		
dioc. Albensis		1523			
Nagyszeben	1524		1526	1524	
Vajdahunyad			1526		

ZOLTÁN CSEPREGI

THE BEGINNINGS OF THE REFORMATION IN THE KINGDOM OF HUNGARY DURING THE REIGN OF LOUIS II

One of the important conclusions of this study is connected with nationality: all the examined persons are German-speaking, or if this can not be certainly stated, they are people living in German-speaking environment. The examined documents were all written in German, mostly in towns with German population and royal courts, which were multilingual due to dynastic relations. The analysis of the texts of primary sources shows the significant impact of the Reformation in the German inhabited areas of Hungary during the period before the Battle of Mohács, but the movement did not yet pass the German-Hungarian language border within the country. It can be stated, therefore, that the impacts of the Reformation can only be traced back in urban and German speaking communities. The Hungarian ethnicity will be clearly susceptible to the theological interpretation of the defeat of Mohács, that is, to the reverence of the saints, as found in the work of Mátyás Dévai, the first major Hungarian reformer. This teaching was clearly a reaction to the defeat of Mohács and the political, military, and spiritual crisis of the country.